

WATER, NIET ALLEEN VOOR DE SIER

Tineke Scholtens

Doordat vijvers en grachten in hoge mate bijdragen aan de schoonheid van park en /of tuin wordt wel eens vergeten dat er ook tal van nuttige functies aan verbonden zijn (geweest), bijvoorbeeld als vaarwater, drinkwater, viswater, rioolwater. In de loop van de tijd verdwenen de meeste daarvan, maar voor de afwatering van park of tuin zijn vijvers en grachten in grote delen van Nederland nog altijd van belang. Dat neemt niet weg dat de wat frivolere bijdragen van water aan de tuin in het verleden zeker zo belangrijk waren als de nutsfuncties. Het geklater van een fontein, het kabbelen van een beekje, maar bovenal het spiegelen van het water vervolmaakten de tuinen van weleer. We hoeven ons de waterwerken op Het Loo maar voor de geest te halen om in te zien hoeveel moeite men deed om alle mogelijkheden te benutten, die het water biedt ter verfraaiing van de tuin. In deze bijdrage echter gaat het om de nuttige functies van het water op het boerenerv en in tuin of park. De afgelopen vijftien jaar heb ik de indeling en beplanting van boerenerven in Groningen bestudeerd. Dit gebeurde onder andere door oudere boerinnen en boeren te interviewen, die zich de situatie van voor de Tweede Wereldoorlog nog goed herinnerden. Toen was er in grote delen van de provincie nog geen waterleiding en het diepe grondwater was (en is) er zout. Veel verhalen van boerinnen en boeren waren dan ook verbonden met de altijd weer terugkerende vraag: hoe in een hele droge zomer de regenbakken gevuld te krijgen en hoe het drinkwater van elders moest komen, van een welput bij de kerk in het dorp, of later van de melkfabriek vanwaar men de lege bussen gevuld met water terug kreeg. Hoeveel moeite kostte het soms om de paarden na de middag uit de paardenwas te lokken om weer aan het werk te gaan en hoe bang was men voor blikseminslag en brand. De voorbeelden in deze bijdrage zijn dan ook voornamelijk afkomstig uit de provincie Groningen, het gebied dat ik het beste ken.

Vaarwater

Het is moeilijk voor te stellen dat er 150 jaar geleden nog nauwelijks verharde wegen bestonden. Op het Groninger Hogeland bijvoorbeeld was er één, de

trekweg langs het Hunsingokanaal. Voor het overige waren er kleipaden, die bij regenweer slecht begaanbaar waren voor paard en wagen. Veel transport ging dan ook per schip en vaarverbindingen tussen de gracht en de diepen, de maren en de Aa's waren er vele. Zo stond de buitengracht van de Wedderborg in verbinding met de Westerwoldse Aa en die van de Fraeylemaborg via het Slochterdiep met het Damsterdiep. Ook voor veel boerderijen was een vaarverbinding met de gracht een groot voordeel. Vóór de verharding van de Hoofdweg in Midwolda/Oostwold lagen alle boerderijen met de achterkant aan het nu gedempte Koediep dat uitmondde in het Winschoterdiep. Bijkomend voordeel van deze verbinding tussen gracht en vaarwater is dat het water in de gracht dan niet stilstaand is, maar 'stromend'; voor het voorkómen van malaria (ook wel 'tusschenpoozende koorts' genoemd) niet onbelangrijk. Hoewel directe sterfte ten gevolge van malaria weinig voorkwam, veroorzaakte de koorts wel ernstige verzwakking en verhoogde vatbaarheid voor andere kwalen. In de kustgebieden, met stilstaand brak water, vond de malariamug een ideale leefomgeving. Tot halverwege de vorige eeuw kwam malaria nog voor en daarmee de afkeer van stilstaand, brak water. Om te voorkomen dat de waterstand in de gracht te laag werd, was vaak een pendam aanwezig waarmee het peil geregeld kon worden. Een andere vorm, alleen in de kustgebieden toepasbaar, bestond uit het inlaten van zeewater om de waterstand in de vaarwegen op peil te houden. Bijkomend voordeel was dat in brak water minder plantengroei optreedt zodat er ook minder geschoond hoefde te worden.

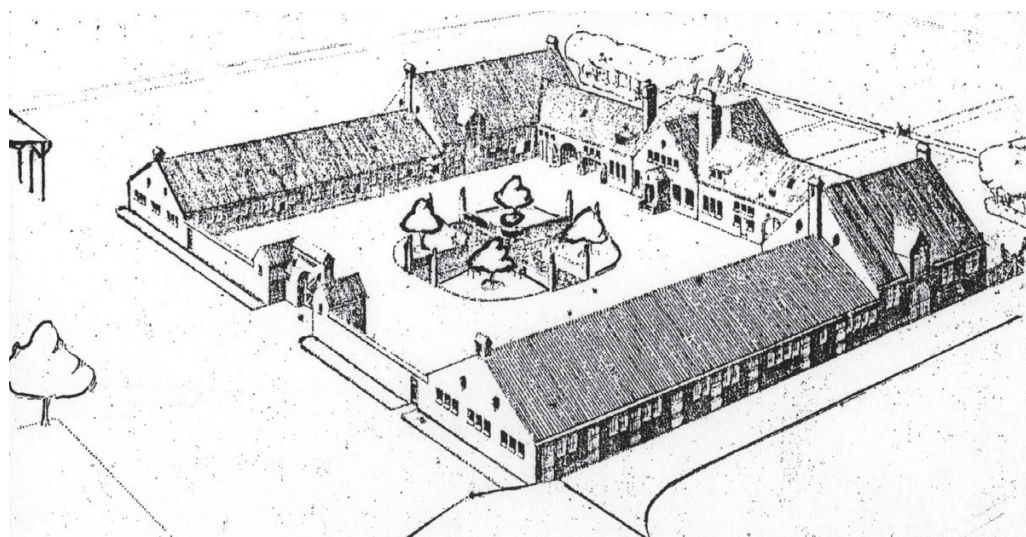
Drinkwater

Vóór de komst van de waterleiding, tussen 1870 en 1960, werd het water uit de gracht gebruikt voor de drenking van paarden en koeien. Zowel bij boerderijen als bij borgen konden de paarden via een glooiend straatje, de paardenwas, de gracht inlopen om te drinken en om de klei van de benen te spoelen. Met een hydrophoor kon het grachtwater soms naar schathuis of stal worden gepompt, soms was er een rosmolen om het water naar de stal te leiden en anders werd het er met emmers naar toe gebracht. Een stevig trapje naar het water, met een plank aan het eind (een 'waterkret') was dan wel gewenst. In het land kon het vee drinken bij een zogenaamde dobbe. De meest geschikte plek voor een dobbe is daar waar zoet water uit de bodem opwelt. Zo is in 1204 de wierde van

het Nijenklooster bij Ulrum rondom een zoetwaterbron opgeworpen. Direct rond de bron werd natuurlijk geen grond opgebracht en daar ontstond dan een dobbe, in de vorm van een op zijn punt staande kegel. Het water daarin stond enkele meters hoger dan in de nabije sloten. De wand van de dobbe van Nijenklooster was belegd met gele Friese steentjes om het inlopen met grond te voorkomen.

Bij deze afgebroken boerderij aan de Hemerterweg in Lellens zien we een trapje naar de gracht met een brede plank aan het einde, een 'waterkret'. Het brugje over de gracht is afsluitbaar. Foto Groninger Archieven

Een heel bijzondere paardenwas ligt bij deze al even bijzondere boerderij. Het is boerderij 'De Schipborg' in Anloo, gebouwd in 1912 naar een ontwerp van H.P. Berlage. De overlevering wil dat een Duitse graaf opdrachtgever was, later was de familie Kröller-Müller eigenaar. De ronde constructie in het midden is de paardenwas. Ansichtkaart collectie Scholtens

Viswater

Bij veel borgen, pastorieën en boerderijen was een visvijver of 'viskenij' te vinden, waar de vis zonodig langdurig bewaard kon worden, en waaruit deze daarna gemakkelijk te vangen was. Als men ook snoek wilde bewaren moest er een aparte snoekenvijver of snoekengat zijn, opdat de andere vis voor menselijke consumptie beschikbaar bleef. Zo lag er in de siertuin achter de Fraeylemaborg in Slochteren een snoekenvijver en ook de Menkemaborg in Uithuizen had, behalve een viskenij, een snoekengat. Bijzonder mooi is de viskenij bij de pastorie in Slochteren; er ligt zelfs een eilandje in. De viskenij bij Huningaheerd in Oostwold tenslotte strekt zich als een lang zichtkanaal uit voor de boerderij. Tot de inpoldering van 1769 was Oostwold een vissersdorp, gelegen aan de Dollard en in 1855 waren er nog vijftien vissers in het gebied. Men ving vooral garnalen, paling, platvis en spiering en een deel van deze soorten kan wel enige tijd in zoet water levend bewaard worden.

Viskenij, tevens een zichtkanaal, bij de boerderij Huningaheerd in Oostwold (Oldambt).

Foto collectie Akkerman, Oostwold

Zwemwater

Allerlei vogels waren te vinden in het water van park en tuin, maar de 'zwanendrift', het recht om zwanen te mogen houden, was niet voor ieder weggelegd; het was verbonden aan borgen, states en enkele kapitale boerderijen. De

zwanen waren geleewiekt, gebrandmerkt en voorzien van een zwanenhalsband met de initialen van de eigenaar. Op het terrein van de borg Piloursema in Den Ham en op het erf van boerderij Onrust in Hornhuizen zijn dergelijke zwanenhalsbanden gevonden. De huidige flora- en faunawet staat de zwanendrift niet meer toe. In de *Stads-en dorpskroniek van Friesland* van 1882 is sprake van een zwanen-eiland in de gracht van de (afgebroken) Kingma-state in Zweins, vier kilometer ten oosten van Franeker. Recent archeologisch onderzoek heeft uitgezonden dat het zwaneneiland in de westelijke hoek van de oude slotgracht lag. Een ander voorbeeld van een zwaneneiland is te vinden op het tuinontwerp voor een (fictieve) buitenplaats, dat Th. F. Uilkens maakte in 1854. Zwanen werden zeer nuttig geacht in visvijvers omdat ze de jonge scheuten van allerlei waterplanten eten, die daardoor minder voortwoekeren. Zodoende komt er meer licht in het water, zodat de nog aanwezige waterplanten meer zuurstof produceren die de vissen weer nodig hebben. Jonge zwanen eten vooral eendekroos en ook dat kan zoveel licht tegenhouden dat het water gemakkelijk te zuurstof-arm wordt. Wellicht werden eenden vaak alleen gehouden voor de aardigheid, voor de sier; maar als de eieren voor consumptie bestemd waren was het wel zaak de eenden 's avonds met een vangstok in een hok te jagen. Anders dan kippen gaan eenden niet uit zichzelf naar binnen, dus om te voorkomen dat 's morgens de eieren overal in het gras opgezocht moesten worden, was enige dwang wel gewenst. Een fraaie vorm van zo'n hok was de zogenaamde eendenkoepel, een rond hok met een kegelvormig dak.

Rioolwater

De gedachte om faecaliën als 'afval' te beschouwen in plaats van als een essentieel element in de kringloop van de stof leeft nog maar kort. Alleen wie niet rechtstreeks van het land leefde, kon zich een 'secreet' of een 'pleehokje' boven de gracht permitteren; voor de gewone stervelingen gold dat de inhoud van de beerput bestemd was voor moestuin of bouwland.

IJswater

Om de koeling van allerlei producten met behulp van natuurijis mogelijk te maken werd door de royaal behuisden ijs uit gracht of vijver gezaagd en in een ijskelder in de tuin opgetast. Op tal van buitenplaatsen kwamen ijskelders voor en ook bij

Een van de twee secreethuisjes van de Menkemaborg. Foto D.J. Scholtens

een enkele grote boerderij was er één in gebruik. Op het erf van Cleveringaheert in Usquert lag een tuin in de late landschapstijl waarin drie bergjes te vinden waren. In één ervan, 't dichtst bij het voorhuis gelegen, zijn de fundamenteën van een ijskelder gevonden. Ook in de kelders onder het huis werd wel een 'koelkast' met natuurijs gevuld. Wanneer een dokter een recept schreef voor een emmertje ijswater werd de bezitter van een ijskelder verondersteld dat gratis te leveren.

Water als begrenzing, om indringers te weren

Omringd door water kon men zich gevrijwaard weten van ongewenst bezoek. In combinatie met een ophaalbrug of een brug met een afsluitbaar hek werden indringers geweerd. Om diezelfde reden waren delen van park of tuin soms apart omgracht; het meest kwam een omgrachte appelhof voor.

Soms werd water benut om een grafkelder of een begraafplaats op het eigen terrein te begrenzen. Dergelijke graf-eilanden zijn, in navolging van het 'graf' van Jean Jacques Rousseau in Ermenonville, in de achttiende en negentiende eeuw over heel Europa aangelegd. Een bekend voorbeeld in Nederland is het graf-eiland van Jacob van Lennep op de Hartekamp. Verder ligt er op het landgoed Landfort in Gendringen een graf-eiland in de gracht en op Den Eng in Ommeren

is er één in de vijver. Ook het ontwerp van J.D. en L.P. Zocher voor De Schafelaar in Barneveld (1853) voorziet in een graf-eiland. Van een graf-eiland in de gracht bij een boerderij is slechts één voorbeeld bekend; het ligt bij boerderij 'In 't Bosch' in Termunterzijl en dateert van 1847. Van geen van de Groninger particuliere begraafplaatsen staat met absolute zekerheid vast waarom deze is aangelegd. Aannemelijk is dat de redenen varieerden van verbondenheid met de eigen grond en omgeving tot de als te groot ervaren afstand tot het kerkhof of onenigheid met de kerkvoogdij. De andere grafkelders op Groninger boerenerven liggen niet op een eiland maar in een stille hoek van het erf, bijvoorbeeld in de appelhof. Net als op het graf-eiland bij boerderij 'In't Bosch' staan er dan wel één of meer treuressen.

Bluswater

Tot ver in de eerste helft van de vorige eeuw was men op het platteland verstoken van een waterleidingnet en op sommige plaatsen duurde die situatie voort tot in de jaren zestig van de vorige eeuw. Geen wonder dat de angst voor brand er diep in zat. Weliswaar was in de zeventiende eeuw door Jan van der Heiden de slangenbrandsput uitgevonden maar die moest eerst met paard en wagen naar de plek des onheils gereden worden. Het benodigde bluswater moest dan ter plaatse opgepompt worden uit gracht of sloot. Jan van der Heiden was behalve uitvinder ook kunstschilder en fabrikant en in die hoedanigheid

Grafkelder op een rouw-eilandje op het erf van de boerderij 'In 't Bosch' in Termunterzijl.

Foto D.J. Scholtens

zocht hij een tweede afzetgebied voor zijn spuiten. Hij ontwikkelde door één of twee man te bedienen spuiten, die ook gebruikt konden worden om tuinen te besproeien.

Tot slot

In het voorgaande is wellicht de indruk gewekt dat op de Groninger boerenerven geen aandacht was voor de grote sierwaarde, die water op het erf kan hebben. Echter, bij veel grote boerderijen is in de tweede helft van de negentiende eeuw een siertuin aangelegd in de late landschapsstijl, dikwijls naar het ontwerp van een hovenier. Een belangrijk onderdeel van die aanleg was een ronde of ovale vijver voor het huis waarin het nieuw - gebouwde voorhuis zich voornaam spiegelde. Soms ook werd de gracht vergraven tot een zogenaamde kronkelgracht, die slingerend in het geboomte verdween. En altijd was er een rondwandeling mogelijk over een slingerend pad dat langs het water liep; vanaf de zitplaats op een verhoogde plek, 'het bergje', had men dan een fraai uitzicht over het water en de glooiende gazons.

Geraadpleegde literatuur

Broeshart, A.C., *De geschiedenis van de brandweer in Nederland*. Rijswijk 1986.

Brouwer, H., 'Malaria in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (1983) 140-159.

Botke, IJ. 'O heuvel door hem zelf op eigen grond gebouwd', *Doodstil, dood en begraven in Groningen*. Groningen 2007.

Overdiep, G. 'Putten en pompen in de stad Groningen', *Groninger Volksalmanak* (1982-1983) 52-64.

Reinink, A.W. en Vermeulen, J.G., *Ijskelders, koeltechnieken van weleer*, Nieuwkoop 1981.

Scholtens, T., *Het boerenerf in Groningen 1800-2000*, Assen 2004.

Uilkens, T.F., 'Aanleg van parken. Bloemtuinen', *Volksbibliotheek. Algemeen handboek van Kunsten en Wetenschappen opgedragen aan Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden*, Zevende deel, Landbouw, Amsterdam 1854.

Wumkes, G.A., *Stads- en dorpskroniek van Friesland*, 1882.